

Záborského neromantická koncepcia nacionalizmu

PAVOL KRIŠTOF

KLúčové slová: národ, nacionalizmus, kultúra, identita, inštitucionlizácia, mentalita

Záborského život a dielo je príbehom obratov, zostupov a pádov, polemík a principiálnych sporov so štúrovcami. Jonáš Záborský sa narodil v zemianskej rodine v turčianskom Zábore. Študoval na evanjelickom lýceu v Kežmarku, na akadémii v Prešove a na univerzite v Halle, kde sa spoznal s Ľudovítom Štúrom. Od roku 1840 bol evanjelickým farárom v Rankovciach. Po požiari kostola a fary a nezhodách s cirkevným dozorcóm v roku 1842 sa stal katolíckym kňazom. Bol nemeckým kaplánom v Košiciach, kde bol prijatý s nedôverou a dešpektom. Hoci považoval *Žiadosti slovenského národa* za plod politickej nezrelosti, potom, ako u neho našli ich text, bol uväznený a hrozil mu trest smrti. Na fare v Košiciach sa v roku 1849 stretáva so Štúrom a po roztržke sa definitívne názorovo aj ľudsky rozchádzajú. Krátko pôsobil ako mimoriadny profesor gréčtiny na Právnickej akadémii v Košiciach. V rokoch 1850 – 1852 bol členom redakcie provládnych *Slovenských novín* vydávaných vo Viedni. V roku 1851 vychádza jeho zbierka *Žehry*, ktorá u romantickej kritiky nenašla pozitívny ohlas. Po odchode z redakcie *Slovenských novín*, kde sa dostával do konfliktu s cenzorom, pôsobil na fare v Župčanoch – v jednej z najchudobnejších obcí v okolí Prešova. V roku 1862 začal opätovne publikovať homiletickú literatúru, historické štúdie, poviedky, bájky, satiru a frašky. Jeho práce znovu nemali veľký ohlas. Zomiera 23. januára 1876 opustený na fare v Župčanoch. Oznámenie o jeho úmrtí vyšlo v *Národných novinách* dvanásť dní po jeho smrti.

Záborského literárne dielo je pomerne známe. Možno povedať, že literatúra o jeho diele a živote až do nedávnej doby, keď sa jeho myslením zaoberal Tibor Pichler, Marcela Gbúrová, Mária Kračúnová a aj Teodor Münz, bola viac výsledkom literárnovedných prác než skúmaním Záborského ako politického mysliteľa.¹ Jedným z dôvodov je skutočnosť, že Záborský bol pre kritiku štúrovsko-hurbanovskej národotvornej koncepcie považovaný za *národného hriešnika*. Záborský, ako uvádza Tibor Pichler, „hrešil“,

¹ Porovnaj MIHÓKOVÁ, Kristína. Jonáš Záborský ako novinár. In RAKÚS, Stanislav (ed.). *Biografické štúdie* 8. Martin : Biografický ústav Matice slovenskej, 1978, s. 187.

pretože kritizoval tých, ktorí chceli platiť za národne pravoverných.² A tak stret medzi Záborským a štúrovcami vyústil do odmietnutia jeho literárnej tvorby a ostrakizácie.³ V tejto súvislosti Oskár Čepan uvádza: „Záborského trpké životné osudy potvrdzujú staré pravidlo antagonistických spoločností, že kritik odhaľujúci pravú tvár svojej doby a spoločnosti býva všetkými prostriedkami perzekvovaný a odoberajú sa mu možnosti doterajšieho uplatnenia názorov.“⁴ Zdá sa, že aj neskoršie hodnotenia Záborského vychádzali z perspektívy romantickej ideológie. Záborský bol často spolu so Štěpanom Launerom⁵ zaraďovaný medzi zradcov, literárnych outsiderov, apokryfné typy autorov⁶ a jeho kritika neduhov nižších vrstiev bola považovaná za prejav nedemokratickosti a dešpektu voči slovenskému ľudu.⁷

Národ a kultúra

Záborského realistický dôraz na *obecný*, t. j. zdravý rozum a skúsenosť, ktoré kladie do protikladu s romantizmom a Heglovou filozofiou, sa zvyčajne dáva do súvislosti s vplyvom osvietenského racionalizmu.⁸ Hoci sa hlásil k liberálnym princípom,⁹ jeho myslenie bolo – ako o tom píše aj Teodor Münz – ovplyvnené platónskou a aristotelovskou filozofiou,¹⁰ ktorej sa venoval už na štúdiách v Halle. Záborský bol

² PICHLER, Tibor. *Národovci a občania : O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava : VEDA – Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1998, s. 100.

³ Veľavravná je aj redakčná poznámka pod článkom Jonáša Záborského *Kedy sa Slováci počali cítiť národom* uverejneným v *Pešťbudínskych vedomostiach*, v ktorej sa píše: „Medzi opravdivými Slovákmí je otázka reči dávno, a rieciť môžeme s úplným presvedčením, v prospech národného života riešená. Blúznenia jednotlivcov, či oni pochodia z vlastného pohnutia, alebo následkom ustavičného dejstvovania životu národnému Slovákov protivných a nepriateľských živlov, tie nemia ničoho vo veci. Podobné úkazy zjavili sa všade, ľutujeme, že i u nás, avšak presvedčení sme, že ony už teraz nemajú a nemôžu, ale ani nebudú mať žiadneho vlivu na sám život národní. Pleva odpadne, zrno čerstvé a zdravé ostane pri národe. A na pleve mnoho nezáleží národu.“ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Kedy sa Slováci počali cítiť národom* In *Pešťbudínske vedomosti*, roč. 7, 10. decembra 1867, č. 99.

⁴ ČEPAN, Oskár. Odkaz spoločenských protirečení v diele Jonáša Záborského. In *Literárno-historický sborník*, roč. 9, 1952, s. 81.

⁵ Štěpan Launer (1821 – 1851) bol autorom originálnej koncepcie nacionalizmu formulovaného predovšetkým v práci *Povaha Slovanstva, se zvláštním ohledem na spisovní řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků* (1847). Pre kritiku romantického národovtorného programu a príklon k maďarskému revolučnému hnutiu bol považovaný za renegáta. Launerova liberálna politicko-filozofická koncepcia vykazuje isté ideové paralely so Záborského myslením. I keď sa rozchádzajú v hodnotení Heglovej filozofie, ich závery sú podobné. Launer podobne ako Záborský zdôrazňuje význam československej kultúry a úlohu moderných európskych kultúrno-civilizačných impulzov pre spoločenský rozvoj.

⁶ Porovnaj MATUŠKA, Alexander. *Diele I*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 380, 394.

⁷ Porovnaj LAZAR, Ervín. *Jonáš Záborský*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 50.

⁸ Porovnaj GBÚROVÁ, Marcela. Národný a občiansky princíp v kontexte politického myslenia na Slovensku. In ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Vydavateľstvo Universum, 2005, s. 21.

⁹ Porovnaj: ZÁBORSKÝ, Jonáš. O centralizaci a foederaci. In *Slovenské noviny*, roč. 2, 28. novembra 1850, č. 140.

¹⁰ Porovnaj MÜNZ, Teodor. Rozorvaný duch Jonáš Záborský: trnistá cesta k filozofii. In *Historická revue*,

kritikom Kantovej koncepcie teoretického rozumu, keď proti nemu argumentoval kozmologicky a antropologicky.¹¹ Dalo by sa povedať, že aj jeho náhľad na *obecný rozum* nesie znaky koncepcie rozumnosti (φρόνησις) ako praktickej cnosti, keď písal: „*Cože ale prospěje osvěcenost rozumu beze šlechtnosti srdce? Cože je člověk učený, jestli je přitom oplan. [...] Čím větší jeho známost, tím nebezpečnějším jest pro svět on sám, nebo tím více má moci, kterau zle může užívati. [...] Vedomost beze cnosti, dí Platón, se raději má jmenovati chytrostí, nežli maudrostí. Cnost o mnoho větší jest, nežli známost, ceny, a kdo ve známostech růst bera, svau mravní cenu umenšuje, tomu víc ubívá, nežli přibývá.*“¹²

Záborského neromantický nacionalizmus v mnohom nadväzoval na Kollárov program slovanskej vzájomnosti. Národ považoval za prirodzené spoločenstvo reči, kultúry a zvykov: „*Príbuzné rúcho, reč, mravy, povery, to všetko udržuje povedomosť jedného pôvodu, národného spolunáležania.*“¹³ Vychádzajúc z idey slovanskej vzájomnosti, chápal československú identitu v kontexte kmeňovo diferencovaného slovanského národa. Hoci odmietal ako nerealistickú víziu etablovanie jednotnej slovanskej kultúry prostredníctvom spoločnej reči, pripúšťal možnosť vzniku novej etno-kultúrnej kvality. Za prvoradý cieľ však nepovažoval politické zjednotenie Slovanov, ale československú literárnu jednotu a inštitucionalizáciu slovanskej vzájomnosti v rámci rakúsko-uhorskej monarchie.¹⁴ Z toho dôvodu vstupoval do polemiky so štúrovcami. Záborského argumentácia v prospech zachovania češtiny ako spisovného jazyka sa niesla v duchu vzájomnosti a spoločnej kultúrnej tradície.¹⁵ Preto považoval literárny rozkol za ohrozenie existencie slovenskej kultúrnej identity. Štúrov program podľa Záborského nevychádzal z praktickej potreby pozdvihnutia národného povedomia, ale z ťažiadostivosti a túžby po originalite. Trieštenie československej kmeňovej jednoty bolo nevýhodné práve pre kultúrne nerozvinutých Slovákov.¹⁶ Odmietal aj kodifikáciu spisovnej slovenčiny ako prejav kultúrneho *separatizmu*. Podľa Záborského sa Štúr síce verbálne hlásil k slovanskej vzájomnosti, v praxi však konal proti zachovaniu jednoty medzi Čechmi a Slovákmí. Hoci sa neskôr Záborský priklonil k slovenčine, čo vysvetľoval

roč. 9, 1998, č. 3, s. 26.

¹¹ MÜNZ 1998, s. 26.

¹² ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Žehry. Básně a dvě řeči*. Vídeň : Tiskárna Mechitaristů, 1851, s. 221.

¹³ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 184.

¹⁴ Jonáš Záborský píše o potrebe založenia akadémie „*všech kmenův slovanských pode berlou rakauskou*“ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Všeslovanská akademie pro rakauské Slovany*. In *Slovenské noviny*, roč. 2, 17. januára 1850, č. 7.

¹⁵ Češtinu pokladá za tradičnú slovenskú literárnu a liturgickú reč, ktorá je putom s minulosťou a predkami. Zachovanie literárnej jednoty považuje za záväzok: „*Svatau nám tedy má býti řeč národní. Ji jestli opustíme, všecko spojení s naší minulostí, našimi předkami, nestatečně roztrhneme.*“ ZÁBORSKÝ 1851, *Žehry*, s. 129.

¹⁶ Porovnaj ZÁBORSKÝ, Jonáš. *O nové písemné řeči na Slowensku*. In *Hlasové o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky*. Praha : W Kommissí u Kronbergra i Řiwnáče, 1846, s. 89.

tým, že nechce odporovať väčšine, nezmenil svoj náhľad na význam spoločnej literatúry. Dokumentuje to aj list Jozefovi Viktorinovi, v ktorom písal, že: „*Ja mám vždy pred očima spojenie s Čechmi, chcem, aby sme sa od nich nevzdávali bez príčiny, lebo som presvedčený, že my konečne literatúru mať nemôžeme, ktorá by stála za slovo.*“¹⁷ Jeho snahu o zachovanie československej kultúrnej jednoty dokazuje aj to, že svoje rukopisy venoval Matici českej v Prahe.

Záborského kritika romantického národovtorného programu sa však netýka len spisovnej reči, ale aj Štúrovej romantickej koncepcie národnej kultúry. Štúr nahrádzal absenciu inštitucionalizácie idealizáciou ľudu, pričom v ľudovej slovesnosti nachádzal špecifickú duchovnosť. Možno povedať, že Štúrovo chápanie miesta ľudovej kultúry vychádzalo zo snahy o vymedzenie kultúrnej osobitosti malého národa v nepriaznivých spoločenských podmienkach.¹⁸ Favorizovaním ľudovej kultúry však vydával kultúrnu nerozvinutosť za národnú osobitosť. Prostredníctvom romantickej filológie nachádzal v slovenských nárečiach skrytú autentickosť – *starobylosť a zachovalosť*, ktorá mala *omladiť* slovenský národ. Pritom mu filozofia dejín slúžila ako prostriedok legitimizovania národnej identity, keď dokazoval, že české dejiny nie sú *naším spoločným imaním*, a tak nemožno hovoriť ani o spoločnej československej kultúre, ale o slovenskom *prilepenectve*.¹⁹ Miesto toho kládol dôraz na vôľu a vieru vo vlastné sily. Nepriamo tak potvrdzoval Kollárove výhrady, že sa odkláňa od univerzálnych princípov k potrebám každodennosti, keď pripustil, že jeho koncepcia vychádzala zo snahy o osvetu a povznesenie nižších vrstiev. V istom zmysle tak limitoval novokonštituovanú kultúru a nepriamo anticipoval určitú kultúrnu závislosť, keď uvádzal: „*Vznešenejší a učenejší budú vždy musieť aj iné nárečia slovanské, aby postup duchovného života celého národa nášho znali, a menovito české, naveky sa učiť, od ľudu ale, ktorý sa z väčšej čiastky inými vecami, nie ale literatúrou, zapodieva a zapodievať musí, sa to žiadať nesmie a nemôže.*“²⁰

Záborský poukazoval práve na nerovnováhu medzi romantickým favorizovaním ľudovej kultúry a spoločenským vývojom. Retrográdnosť takejto koncepcie sa podľa Záborského prejavovala už v nedostatkoch ľudovej reči v porovnaní s rozvinutým jazykom vedy a literatúry. Osobitne upozorňoval na absenciu odbornej terminológie potrebnej pre komunikáciu vzdelaných a kompetentných členov rozvinutej spoločnosti. Tiež varoval pred vývojom, ktorý by ďalej stieral hranice medzi štandardnou a ľudovou kultúrou.

¹⁷ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Listy Jozefovi Viktorinovi. In LAZAR, Ervín: *Jonáš Záborský: Život. Literárne dielo. Korešpondencia*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 267.

¹⁸ Bližšie pozri ČIZEVSKIJ, Dimitrij. *Štúrova filozofia života*. Bratislava : SUS, 1941. s. 63.

¹⁹ ŠTÚR, Ľudovít. *Reči a state*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1953, s. 334.

²⁰ ŠTÚR 1953, s. 312.

Narušením kultúrnej kontinuity a povýšením stredoslovenského nárečia na literárny jazyk sa mal v slovenskom prostredí strácať integrujúci činiteľ, ktorým bola podľa Záborského čeština. Štúrova národotvorná koncepcia mala prekryvať rôznorodé nárečia, ktoré sa vzájomne odlišovali v rovnakej miere, ako sa literárna čeština odlišovala od slovenčiny. Formovanie národnej identity, ktorá by vychádzala z ľudovej slovesnosti malo viesť k malonárodnej kultúre bez možnosti sebareprodukcie národných elít.²¹ Záborský pritom spochybňoval potenciálnu životaschopnosť a sebestačnosť takejto kultúry. Za zvláštnosť dobových pomerov, ktorá naznačovala možnosť straty kultúrnej integrity v slovenskom prostredí, považoval neobvyklú pestrosť používaných literárnych a liturgických jazykov. V praxi to bola čeština, *ber nolákovčina*, *štúrovčina* a na východnom Slovensku *sotáčtina*.²² Takáto rôznorodosť zároveň komplikovala vznik spoločnej inštitucionalizácie a etablovanie národného školstva. A nielen to. Stúpenci jednotlivých foriem spisovnej reči s jej obhajobou spájali odlišné vymedzenie kultúrnej identity. Z toho dôvodu bolo používanie spisovnej reči predmetom vášnivých diskusií a horúčkovitého aktivizmu – horlenia. Jazyk predstavoval kritérium odlišujúce náhľady na formovanie národného povedomia.²³ A tak polemiky zamerané na vymedzenie národnej identity mali len zdanlivo lingvistický charakter. V skutočnosti v nich rezonovalo určité *etapové politikum*.²⁴ Aj v Záborského vzťahu k otázkam reči mal dôležité miesto *národnopolitický zreteľ*.²⁵ Práve preto varoval pred ďalším kultúrnym *separatizmom* – možnosťou pozdvihnutia iných nárečí na spisovnú reč, ktoré by viedlo k formovaniu nových etno-kultúrnych identít.²⁶

Súčasne vystríhal pred stratou kontextu kultúry, ktorá by mala rovnaké dôsledky ako Štúrova negatívna interpretácia slovenských dejín. V nej Štúr oddeľoval formovanie kultúrnej identity od uhorskej histórie, keď písal o *tisícročnom spánku* ľudu bez dejín.

²¹ Bližšie o *malonárodnom* nacionalizme: PICHLER, Tibor. O výhodách a nevýhodách romantizmu v nacionalizme. In *Revue pre literárnu vedu*, roč. 55, 2008, č. 6, s. 19.

²² Záborský písal, že východoslovenskí kalvíni povýšili *sotáčtinu* na liturgický jazyk, pričom po Štúrovej kodifikácii slovenčiny sa jej používanie rozšírilo aj medzi katolíkmi, aj evanjelikmi. ZÁBORSKÝ, Jonáš. Východnie rusko-slovenské nárečie. In *Sokol*, roč. 6, 1867, č. 2, s. 55-56.

²³ Vladimír Macura v práci *Znamení zrodu*, kde píše o spriaznenosti národného obrodzenia so špecifickým typom polemík, ktorých predmetom boli konkurenčné koncepcie národa definované alternatívnymi podobami literárneho jazyka. Ich charakteristickou črtou bol *lingvocentrizmus*, ktorý podriaďoval kultúru jazykovede. Polemiky týkajúce sa reči a literatúry sú zároveň stretmi medzi alternatívnymi filozoficko-politickými koncepciami. MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu: České obrození jako kulturní typ*. Praha : Československý spisovatel, 1983, s. 48.

²⁴ Pozri tiež VÁROSSOVÁ, Elena. Kultúrny nacionalizmus Jána Kollára. In *Filozofia*, roč. 50, 1995, č. 12, s. 657.

²⁵ Porovnaj KRAČÚNOVÁ, Mária. Jonáš Záborský a východoslovenské nárečie. In RAKÚS, Stanislav (ed.). *Biografické štúdie 8*. Martin : Biografický ústav Matice slovenskej, 1978, s. 23.

²⁶ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Předpis strany učebného nárečí na Slovensku. In *Slovenské noviny*, roč. 3, 10.mája 1851, č. 54.

Rozkolom mala slovenská kultúra strácať ucelenosť potrebnú pre prirodzený vývoj. Ten bol podľa Záborského možný len v rámci dlhodobejšej tradície. Práve v neznalosti historického a kultúrneho kontextu a v nezájme o tvorbu iných autorov videl príčinu neuceleného vývoja slovenskej kultúry. Dalo by sa povedať, že súčasne vyzdvihoval sociálno-vedomovacu funkciu literatúry.²⁷ Preto zavrhoval romantickú predstavu, podľa ktorej by kodifikácia spisovného jazyka mala definitívne vyriešiť najdôležitejšie problémy národného života. Poukazoval tak na skutočnosť, že formovanie národnej kultúry nebude jednoduchým ani krátkodobým procesom. Štúr sa podľa Záborského snažil etablovať kultúru, ktorá by na nižšie vrstvy nekládla žiadne nároky – nevyžadovala primerané úsilie ani vzdelávanie.²⁸ Preto na rozdiel od Štúra zdôrazňoval význam štandardnej literatúry pre etablovanie inštitucionálnej bázy a školstva, ktoré považoval za rozhodujúcu podmienku pre formovanie kvalifikovaných a národne uvedomelých elít. Zároveň videl miesto reformy školstva v širších spoločenských zmenách, pretože povaha vzdelávania mala podľa Záborského vplyv na konkrétnu podobu politického usporiadania. Práve vzdelávanie malo napomáhať v individuálnom vývoji, ale aj vo formovaní hodnotovej orientácie, občianskych a vlasteneckých postojov. Kým ale zostávalo vyššie vzdelanie privilegiom majetnejšej vrstvy, nedala sa podľa Záborského očakávať skutočná demokratizácia spoločnosti.

Hoci bol Záborský kritikom Štúrovej koncepcie literatúry zdôrazňujúcej zretele národnej ideológie – zvlášť herderovského protekcionizmu ľudovej kultúry, sám vyzdvihoval didakticko-politickú funkciu literatúry. Literatúra mu slúžila na vyjadrenie kritických postojov k rôznym spoločenským otázkam, kritiku národotvorného hnutia, ale aj na propagovanie vlastnej interpretácie dejín. Najmä v prácach s historickou tematikou približoval princípy svojej neromantickej koncepcie. V liste adresovanom Jozefovi Viktorinovi píše o programovej snahe propagovať svoje historické poznatky: *„Historikovi ťažko poraziť tú hydru, ktorá mládež našu przní, národu odcudzuje, obdivou treštenou hrdinstva maďarského naplňuje. Lebo historik musí bojovať svedectvami. Tieto máme len v kronikách. Všetky ale kroniky proniká jeden akýsi duch, všetky kadia pod nos Maďarom, okurujú maďarského boha, všetky sú písané s predpojatými myšlienkami o huno-avaro-Maďaroch. Musí teda básnik vziať kyjak Heraklesov do ruky. On nenie vcele viazaný kronikami.“*²⁹ Podľa Záborského literatúra nie je, na rozdiel od historiografie, viazaná vedeckou objektivitou. V nej možno *„minulosť predstaviť podľa rozumného dômyslu*

²⁷ Porovnaj ČEPAN, Oskár. Odkaz spoločenských protirečení v diele Jonáša Záborského. In *Literárno-historický zborník*, roč. 9, 1952, s. 90.

²⁸ ZÁBORSKÝ, Jonáš. O srozumnosti úradných správ novín našich. In *Slovenské noviny*, roč. 2, 19. novembra 1850, č. 136.

²⁹ ZÁBORSKÝ 1956, s. 257.

a pravdepodobnosti.“³⁰ Takéto východisko je badateľné aj u Záborského ako historiografa. Pritom uňho nešlo o romantický historizmus, ale o snahu presadiť vlastný náhľad na dejiny a propagovanie slovenskej perspektívy v uhorských dejinách,³¹ keď písal, že: „[...] *nesmieme sa uspokojiť púhym žehraním na zlosť a nepriazeň inonárodných dejepiscov: než musíme sami lapiť do ruky pero, a vzdelávať dejiny Uhorska z nášeho stanoviska, v našej reči.*“³² I keď v prípade *Dejín kráľovstva uhorského* – jeho najrozsiahlejšej práce – treba oceniť systematickosť, jazykovú výbavu a erudíciu, Richard Marsina píše, že Záborský veľakrát svoje závery nepodopiera žiadnymi pramennými dokladmi, čo ho vedie k *rázovitým interpretáciám*.³³ František Votruba upozorňuje aj na prehnané historické *etymologizovanie*, ktorým podopiera svoje závery.³⁴

Spoločenská zmena a poddanská mentalita

Možno povedať, že aj Záborského náhľad na spoločenské zmeny sa líši od štúrovsko-hurbanovskej koncepcie. Nepriaznivé spoločenské okolnosti podnietili u Štúra predstavu, že zakladateľským alebo revolučným činom možno inštitucionalizovať a definitívne vyriešiť otázky národnej emancipácie. Jednotiacim princípom rôznorodých politických krokov bola snaha o radikálne usporiadanie slovenskej veci.³⁵ Štúr pritom nebral ohľad na objektívne možnosti a silu národného hnutia, ale snažil sa uskutočniť zmenu zhora. Záborský skôr kládol dôraz na riešenie praktických problémov. Zdôrazňoval význam reflexie každodennej reality a dopadu jednotlivých politických rozhodnutí. Z toho dôvodu uprednostňoval kroky, ktoré boli v daných spoločenských pomeroch uskutočniteľné. To sa týkalo aj jeho náhľadu na rozširovanie politických práv a inštitucionálnu zmenu. Efektívny prechod od stavovskej spoločnosti k občianskej mal mať skôr charakter postupnej akulturácie než jednorazovej politickej zmeny. Záborský tiež odmietal opodstatnenosť nádejí vkladanych do rozhodnutia panovníka, ktorý by

³⁰ Tamže.

³¹ Pozri tiež ŠKVARNA, Dušan. Predslov. Konečne z archívov do verejných knižníc. In ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dejiny kráľovstva uhorského. Od počiatku do časov Žigmundových*. Bratislava : Slovart, 2012, s. 6-8.

³² ZÁBORSKÝ 2012, s. 4.

³³ MARSINA, Richard. Jonáš Záborský a jeho dejiny kráľovstva uhorského. In RAKÚS, Stanislav (ed.). *Biografické štúdie 8*. Martin : Biografický ústav Matice slovenskej, 1978, s. 135.

³⁴ VOTRUBA, František. *Vybrané spisy*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 206.

³⁵ Štúrova filozoficko-politická koncepcia je charakterizovaná pozoruhodným vývojom, náhlymi obratmi podnietenými revolučným vývinom a porevolučnými politickými pomermi. Tieto okolnosti podnecujú u Štúra revízie predchádzajúcich náhľadov. Preto možno hovoriť o viacerých vývinových fázach Štúrovho politicko-filozofického myslenia – obdobie pred odchodom do Halle roku 1838, obdobie rokov 1838 – 1843, obdobie 1843 – 1848 charakterizované Štúrovou lingvistickou, žurnalistickou, ale aj politickou činnosťou, a obdobie porevolučné spájané s prácou *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Tibor Pichler v tejto súvislosti píše o *zvratovosti* Štúrovho myslenia. PICHLER 1998, s. 33.

s konečnou platnosťou politicky usporiadal postavenie slovenského národa. Revolúciu z rokov 1848 – 1849 považoval za konflikt nemeckých a maďarských záujmov. Víťazstvo ani jednej zo zúčastnených strán nemohlo prospieť slovenskej veci, pretože každá strana sledovala svoje vlastné záujmy. Účinkovanie slovenských dobrovoľníkov nemohlo viesť k politickej inštitucionalizácii národa, pretože: „*Zápas vedie Nemectvo s Maďarstvom; my Slováci sme len prsty medzi dverami. Ktokoľvek zvíťazí, my budeme bití. Zvíťazia-li Nemci, povedia nám, že sme len povinnosť učinili, a budú nás germanizovať, na nemecké kopyto nabíjať a nové bremená nakladať. Zvíťazia-li Maďari, budú nás prenasledovať ako zradcov vlasti.*“³⁶ K hodnoteniu revolúcie sa vrátil aj vo svojom životopise, kde uviedol: „*Ja som bol tej mienky, že Slováci, pomáhajúc krajinu uhorskú podbiť, občiansky stratia mnoho, národne nevyhrajú nič. Lebo zvíťazivší Nemci alebo ponechajú v Uhrách maďarčinu, alebo vtisnú nám všetkým nemčinu. Štúr myslel, že vláda, hoc nám macochou bola dosiaľ, teraz Slovanstvu do náručia vrhnúť sa musí, keď ju i Maďar, i Talian i Nemec zradil.*“³⁷ Záborský odmietal tiež Štúrov program orientovaný na revolučný zakladateľský čin a aj vieru v zásadnú politickú zmenu sprostredkovanú zásahom panovníka. Naopak, k prekážkam, ktoré komplikovali uskutočnenie spoločenských zmien, zarad oval celkovú spoločenskú a hospodársku zaostalosť. Preto na rozdiel od Štúra považoval úlohu národne uvedomelých elít za nenahraditeľnú a duchovenstvu a zemianstvu prisúdil rozhodujúce miesto v sociálno-osvetovej práci. Rezolútne odmietal orientáciu na ľud, keď tvrdil: „*Postavte do radu desaťtisíc inteligentných Slovákov, a ľud pôjde za nimi. So samou opilou sprostačou ani na poli praktickom, ani v literatúre ničoho nevykonáte.*“³⁸

Záborský poukazoval aj na prechodné negatívne javy, ktoré spôsobovala spoločenská a hospodárska transformácia. Zmeny boli potrebné nielen v inštitucionálnej oblasti, ale aj v *otrockej* mentalite nižších vrstiev. Preto upozorňoval na nespôsobilosť ľudu uplatňovať slobody v praxi. Rozdiel medzi modernou a stavovskou spoločnosťou nachádzal práve v zmene orientácie jednotlivcov. Preto odnárodňovanie, rovnako ako pauperizáciu, považoval za prejav straty hodnotovej orientácie a občianskej nespôsobilosti.³⁹ Pri tom konštatoval prevládajúcu orientáciu na uspokojenie osobných záujmov a okamžitý úžitok.⁴⁰ Záborskému išlo o prekonanie hospodárskej pasivity a zvýšenie účasti nižších vrstiev na verejnom živote. Príčinu apatickosti ľudu videl v skazenosti a neslobodnej

³⁶ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Slovenské povstanie pred súdom. In *Národné noviny*, roč. 4, 18. marca 1873, č. 33.

³⁷ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 382.

³⁸ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Má-li Matica vydávať knihy pre ľud? In *Národné noviny*, roč. 5, 24. júla 1873, č. 87.

³⁹ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Slovo v záležitosti bývalých poddaných. In *Slovenské noviny*, roč. 4., 22. januára 1852, č. 10.

⁴⁰ Peter Rusnák v kontexte rozširovania práv uvádza, že vzostup občianskeho princípu v prostredí konzervatívnej stratifikácie feudalizmu posilňuje tendencie k emancipácii občana. RUSNÁK, Peter. Európsky právny štát a základná asymetria ľudských práv. In GLUCHMAN, Vasil. (ed.). *Etika a politika*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2011, s. 131.

mentalite, keď konštatoval: „*I zákony občanské mají jen při dobré vůli platnost. Kde jed-
núc všeobecná pokaženost', lživost', chytrost', panuje, tam darmo kopeny bývají zákony na
zákony. Oni jsou více svědectvem pokaženosti, nežli lékem, a jen jinú tvárnost dávají přes-
tupkům, místo žeby je uměnšili.*“⁴¹ O strate hodnotovej orientácie ľudu písal aj v článku
Otázka řeči, v ktorom uvádza, že „*chatrné množství jde, neznaje cnosti za okamžitým
ziskem a makawým prospěchem.*“⁴² Záborský teda pochyboval o možnosti rozvoja verej-
ného života bez osvojenia si sebavedomých a zodpovedných občianskych postojov. Roz-
širovanie slobôd bez ohľadu na negramotnosť a spoločenskú zaostalosť viedlo podľa
neho k faktickému zhoršeniu postavenia ľudu.

Súčasne zdôrazňoval vplyv zlepšenia materiálnych podmienok a ekonomickej nezávis-
losti na hodnotovú orientáciu ľudu. Svoju predstavu postupného rozvoja vidieka popri
publicistických článkoch v Slovenských novinách predstavil aj v druhej časti poviedky
Dva dni v Chujave, kde napísal, že: „*Najlepšíe je spojit' výhody osobnej slobody s výhodami
vel'kého majetku. Tento treba udržat' pohromade a zanechat' pritom každému jeho maličké
imanie a slobodné nakladanie s jeho účasťou.*“⁴³ Za dôležitú podmienku uplatnenia indi-
viduálnych slobôd považoval aj rozvoj ekonomickej spôsobilosti, podnikavosť a rast ma-
jetnosti. Rozvoj ekonomickej prosperity súčasne spájal s možnosťou rozšírenia slobôd
a individuálnej autonómie. Preto vyzdvihoval význam rôznorodých foriem spoločného
a obecného podnikania – *spolkovitosti*, ktoré považoval v daných podmienkach za naj-
lepší prostriedok hospodárskeho rozvoja vidieka.⁴⁴

Národné cítenie a patriotizmus

O tom, že horlenie za národ v slovenskom politickom myslení nemožno považovať len za
prejav romantizmu, písal už v roku 1939 Michal Chorváth v štúdiu *Romantická tvár
Slovenska*.⁴⁵ Hoci Záborský nebol romantikom, oduševnenie za národ, t. j. národné
cítenie mu nebolo cudzie. Jeho oduševnenie však nie je typické, pretože nevykazuje
jednoduchú dichotómiu idealizovaného národa a vonkajšej agresivity. Záborský
neromanticky spájal angažovanosť s kritikou neduhov národného života. Jeho
každodenná skúsenosť so spoločenskou a ekonomickou pasivitou, negramotnosťou
a alkoholizmom bola až príliš vzdialená romantickej idealizácii ľudu. Nedovoľovala mu

⁴¹ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Múdrost života ve chrámových řečích : Pro všecy roku cirkevního příležitosti*. Ve Vídni :
Ve skladu Alberta A. Venedikta (V tiskárni J. P. Sollingerově), 1851, s. 290.

⁴² ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Otázka řeči*. In *Slovenské noviny*, roč. 3, 13. marca 1851, č. 30.

⁴³ ZÁBORSKÝ 1988, s. 178.

⁴⁴ Viac o Záborského náhľade na úlohu spolkov v hospodárskom rozvoji vid' KRAČUNOVÁ, Mária. *Hospo-
dárske a sociálne aspekty Záborského publicistiky*. In PEKÁR, Martin – DERFIŇÁK, Patrik (eds.). *Regionál-
ne dejiny a dejiny regiónov*. Prešov : Universum, 2004, s. 161-163.

⁴⁵ CHORVÁTH, Michal. *Romantická tvár Slovenska*. Praha : Václav Petr, 1939, s. 19.

zamieňať idealizovanú predstavu za často tristnú skúsenosť. Takto napokon Záborský vypočítava neduhy nižších vrstiev: „*Zvířecí nevědomost, hrubá tělesnost, pijanstvo, nepřidalost, nepodujímavost, nečistota, nepořádné hospodaření, chudoba, nauze, zadluženost, hlad, nahota, žebráctvo, nemravnost, zločinstva, duch otrocký, poroba.*“⁴⁶ Jeho kritické nazeranie na formovanie národa sa preto nevyhýbalo ani nevyberaným hodnoteniam ľudu a predstaviteľov národného hnutia, ktorým vytýkal stotožňovanie osobných ambícií so záujmami národa: „*Už to darmo, Slováci sa musejú do smrti dohašteriti. Miesto toho, že by sa spojila celá inteligencia a všeka obetavosť pri dvoch orgánoch, beží každý, kto len perom vládze, založit' časopis pre sebä.*“⁴⁷ Odhaľoval tiež prepiať schopnosť Slovákov prispôbiť sa akýmkoľvek spoločenským pomerom a spolupracovať s každým režimom. Záborský tiež písal, že: „*Pod Kossuthom boli najhorlivejší republikáni a Maďari; pod Bachom najodhodlanejší prívrženci neohraničenej vlády a germanizácie; pod Schmerlingom najúprimnejší ctitelia života ústavného a panovania maďarského. [...] Nikto tak nefatinkoval Nemcom, pokiaľ panovali, a nikto tak hlasite nenadával, keď pošli s noškami, ako títo hľadači úradov za každú cenu, vo všetkých okolnostiach, v každom prípade. Nech tam panuje ktokoľvek, oni vždy spolupanovať musia. Lebo im to všetko tak výborne pristane, či vešať monarchistov, či súdiť republikánov, či slúžiť vláde neobmedzenej, či ústavnej; či na Nemcov prerábať Slovákov, či na Maďarov.*“⁴⁸ Vo svojich literárnych prácach, ktoré možno považovať za prameň k úvahám o dobovej mentalite, paroduje *smiešne stránky Slovenska*.⁴⁹ Dalo by sa povedať, že Záborský sa stotožňuje s platónskou myšlienkou, že každá spoločnosť vo svojom usporiadaní odráža prevládajúci typ ľudí, ktorí ju tvoria. Práve tento typ ľudí je určujúci pre charakter spoločenského usporiadania a je akýmsi meradlom dobovej spoločnosti. Hoci v literárnych postavách *Faustiády* alebo *Šofránikovcov* možno rozpoznať skôr karikatúry skutočných ľudí, ide o svojský ponor do mysle nevzdelaných a rojčivých postavičiek, ktoré idú za snovými preludmi. Zároveň sa vysmieva postavám, ktoré vystavujú na obdiv svoje zlyhanie a tragikomické bláznovstvá, pričom ich prezentujú ako historické a hrdinské činy.

Záborský sa téme lásky k národu venoval v príznačne pomenovanej práci *Ohavnost odrodilosti mezi námi Slováky* publikovanej spolu so zbierkou *Žehry*.⁵⁰ V nej národnosť nechápal len ako kultúrnu identitu, ale podobne ako Ján Kollár ju považoval za cit – *zápal národní*. Láске k národu pripisoval morálnu platnosť, z ktorej vyplýva kategorická

⁴⁶ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Žehry. Básně a dvě řeči*. Vídeň : Tiskárna Mechitaristů, 1851, s. 165.

⁴⁷ ZÁBORSKÝ 1956, s. 278.

⁴⁸ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 298.

⁴⁹ Tibor Pichler považuje texty Jonáša Záborského za pozoruhodný materiál k štúdiu prechodu od poddanskej mentality k občianskej. PICHLER 1998, s. 105.

⁵⁰ ZÁBORSKÝ 1851, s. 125-207.

požiadavka zvyšovať národné povedomie. Práve konštatovanie, že považoval národné cítenie za morálne záväzné, vyznieva paradoxne, pretože štúrovci Jonáša Záborského nepovažovali za *dobrého Slováka*. Táto okolnosť odhaľuje menej známu stránku lásky k národu, ktorá sa prejavovala v nezmieriteľných polemikách, nevyhýbajúcich sa ani hrubým urážkam. A tak tendenciu k monopolizácii národnej kultúry štúrovsko-hurbanovským krídlom národného hnutia, ktoré sa prezentovalo ako jediná relevantná sila zastupujúca záujmy slovenského národa, sprevádzala aj snaha diskreditovať názorových oponentov. Odlišné náhľady na formovanie národného povedomia boli pokladané za neprípustné, škodlivé a protirečiacie národnej veci.⁵¹ Aj Záborský upozorňoval na skutočnosť, že intolerancia voči oponentom bola sprevádzaná nekritickými postojmi voči tvorcom romantickej ideológie – *hurbanolatrii*. Preto v reakcii na Dohnányho článok v *Slovenských novinách* napísal: „*Taktika jejich jest, znivočiti napřed každého, kdo nestojí na jejich stránce, a potom budau následovat apotheose vlastních přívrženců.*“⁵² Treba dodať, že ani Záborský nepatrila k autorom, ktorí by sa vyhýbali konfliktom a expresívnym vyjadreniam. O zložitosti Záborského postojov svedčí aj skutočnosť, že po svojich literárnych neúspechoch so zatrpknutosťou zvažoval, ako to dokazuje jeho korešpondencia s jeho vydavateľom Jozefom Viktorinom, možnosť publikovať svoje práce v maďarčine.⁵³

Napriek uvedenému, Záborský považuje národné cítenie za orientáciu, ktorá presahuje egoistické individuálne záujmy. Lahostajnosť k národnej veci pokladá za prejav zištosti, obmedzenosti, telesnosti, ale aj straty záujmu o vyššie ciele: „*Beze zápalu národního zůstaneme na věky nízcí sobcové, kteří jen o své chatrné osoby pečují; lhostejníci, kteří o to, co se celku týče, nic nedbají; břichopásci, kteří nade chléb a telesné rozkoše nic jiného nechápají.*“⁵⁴ Príčiny tejto indiferentnosti vidí vo všeobecnom morálnom úpadku. Takéto nazeranie ho zároveň vedie k odmietnutiu individuálnej voľby národnej identity. Práve odnáródňovanie považuje za nebezpečnejšie ako vplyv vonkajšieho politického nátlaku, keď píše, že: „*[...] Slovák nemá většního nepřítel, jako on jest sám sobě. Ze vlastního lůna našeho vycházejí nejbessnejší protivníci naši.*“⁵⁵ Súčasne konštatoval, že hlavným motívom odnáródňovania bola zištnosť: „*O Slovákoch sa aspoň s istotou môže povedať, že u nich je národnosť rebríkom k úradom. Lebo zapretie je nevyhnutná podmienka povýšenia.*“⁵⁶

⁵¹ Porovnaj HAMADA, Milan. *Sizyfovský údel*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1999, s. 274.

⁵² ZÁBORSKÝ, Jonáš. Pánu M. Dohnánymu. In *Slovenské noviny*, roč. 3, 1851, č. 78.

⁵³ Záborský v tejto súvislosti píše: „*Slováci mojimi dielami pohrdajú? Ku prijatiu ich nútiť sa nemôžu. Jestli diela moje nič nestoja, nenie ich škoda: jestli by mohli osožit' národu, a ja teraz, keď by som ešte mohol vypracovať daktoré rozprávky a zdokonalit' históriu Uhorska, prestupujem na poľo literatúry maďarskej, to je následok kľiateho pôsobenia Hurbanovho.*“ ZÁBORSKÝ 1956, s. 300.

⁵⁴ ZÁBORSKÝ 1851, Múdrost' života, s. 180-181.

⁵⁵ ZÁBORSKÝ 1851, Žehry, s. 124.

⁵⁶ ZÁBORSKÝ 1989, s. 298.

A hoci v dráme *Holub* poukazuje na problematickosť voľby medzi stavovskou a národnou identitou slovenských zemanov, v dobových spoločenských pomeroch považoval kultúrnu asimiláciu za odsúdeniahodnú, ale často jedinou spoľahlivú cestu ku kariérnym či spoločenským výhodám, keď písal, že: „*Zaprenie svojho pôvodu, zpreneverenie národné je cena, za ktorú sa kupujú všetky, svetské i cirkevné, hodnosti a úrady.*“⁵⁷

I keď Záborský v mnohom vychádzal z Kollárovoho kultúrneho nacionalizmu, jeho koncepcia nebola nepolitická, pretože spájala rozvoj národného povedomia s účasťou na verejnom živote. Záborskému nebolo vlastné oddelenie národného princípu od politického, ktoré vidno u Kollára. Svoje úvahy o národe nezasadzoval ani do kontextu filozofie dejín – neuvažoval preto o zmene kultúrnej epochy či kultúrno-civilizačnom poslaní národa. Možno povedať, že sa jeho záujem orientoval skôr na etablovanie národa v sociologickom zmysle. Preto nekládol lásku k národu do protikladu s patriotizmom, ale zdôrazňoval význam orientácie na verejný záujem – *obecnomyseľnosť*. Dalo by sa hovoriť o určitých podobnostiach s aristotelovskou koncepciou priateľstva (φιλία) ako adekvátnej formy života zrelých a rovnoprávných občanov.⁵⁸ Vlastenectvo teda nechápal len ako lásku k vlasti, ale aj ako prejav spoločenskej zhody a vzájomného priateľstva obyvateľov jednej krajiny: „*Proto běda každé společnosti, kterou neprovívá duch ušlechtilé lásky! I samé nebe by muselo přestat býti nebem, kdyby mezi obyvatelmi jeho láska zhasla: oproti tomu by se i země proměnila v nebe, kdyby každý své blaho v oblažení jiných hledal, při čem by ho zajisté i nejbezpečněji našel.*“⁵⁹ Takáto jednota je však možná len tam, kde sú občania rovnoprávni a majú možnosť slobodne sa združovať a zakladať autonómne kultúrne inštitúcie.

V spomenutej súvislosti Záborský, podobne ako Štúr, zdôrazňoval význam prirodzených práv, medzi ktoré zaraďoval kultúrnu a jazykovú rovnoprávnosť. Kultúrnu pluralitu na rozdiel od Štěpana Launera považoval za dôležitejšiu ako formálne občianske slobody, keď písal: „*Nebo smrt řeči smrt národu. Beze samostatnosti občanské žije národ jen polau, bez vlastní řeči pak nijak.*“⁶⁰ Podobne v článku *Maďarismus a svoboda* uvádzal, že kultúrnu rôznorodosť nemožno podriaďiť iným slobodám.⁶¹ Tým sa líšil od Launera, ktorý,

⁵⁷ ZÁBORSKÝ, Jonáš. Odkud' naša národná nespokojnosť. In *Pešťbudínske Vedomosti*, roč. 9, 3. marca 1869, č. 18.

⁵⁸ V tejto súvislosti stojí za zmienku aj Záborského revízia Kollárovej koncepcie národnosti ako svetskej cnosti. Kým Kollár v kontexte úvah o národnosti používa termín *národomyseľnosť*, Záborský píše o *obecnomyseľnosti*. Už zo spomenutého terminologického posunu je zrejmé širšie zameranie národného cítenia. Tiež možno poukázať na podobnosť so Štúrovou orientáciou na pospolitosť.

⁵⁹ ZÁBORSKÝ 1851, *Múdrosť života*, s. 188.

⁶⁰ Tamže, s. 130.

⁶¹ ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Maďarismus a svoboda*. In *Slovenské noviny*, roč. 3, 1. mája 1851, č. 50.

ako to zdôrazňuje Milan Pišút, nenachádzal v národnej kultúre žiadne politikum a možno aj preto sa pridol na stranu Lajoša Kossutha, keď v politickom pamflete *Naším milým Slowákum* z roku 1848 obhajoval kroky maďarskej vlády.⁶² Hoci Záborský zdôrazňoval význam individuálneho rozvoja – *duševnej samočinnosti*, odmietal také reformy, ktoré by vyžadovali národnostnú asimiláciu. Naopak, takúto politiku považoval za vážnu prekážku občianskej svornosti, spoločenského zmieru a štátnej integrity. A tak písal: „*Spojujúce jazyky, rozlaučili ste nesmyslné srdce, jako kdyby pravá jednota v řeči, a ne v myslech obyvatelů se necházela.*“⁶³ Z toho dôvodu nesúhlasil s často opakovanými tvrdeniami, ktoré nachádzali príčiny spoločenskej a hospodárskej stagnácie v jazykovej rôznorodosti Uhorska, a konštatoval: „*Z toho myslím, sám od sebe plyne ten úsudek, že jako rozličnost jazyků nebyla překážkou zvelebení krajiny, tak jednota řeči nebude, nemůže býti, jedinau jeho příčinou.*“⁶⁴ Naopak, základnú úlohou štátu videl nielen v ochrane individuálnych slobôd, ale aj v podpore a ochrane kultúrnej plurality. Záborský tak v článku *Maďarismus a svoboda* uvádza, že maďarský liberalizmus chce najskôr obetovať národnostné práva občianskym slobodám a nakoniec obetuje aj tie v prospech maďarského národa.⁶⁵ V tejto súvislosti možno hovoriť o istej podobnosti Záborského myslenia s Jánom Palárikom.⁶⁶ Preto písal o dvojtvárnosti maďarského liberalizmu, ktorý s požiadavkou občianskych slobôd presadzoval násilnú kultúrnu homogenizáciu a upieral ostatným národom možnosť rozvoja národnej kultúry.

Cituj:

KRIŠTOF Pavol. Záborského neromantická koncepcia nacionalizmu. In *Forum Historiae*, 2013, roč. 7, č. 2. ISSN 1337-6861.

...

PhDr. Pavol Krištof, PhD. je odborným asistentom na Katedre politológie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity. Orientuje sa na oblasť politického myslenia a politickej teórie. Problematike slovenského politického myslenia sa okrem viacerých odborných článkov a príspevkov v zborníkoch venoval v kolektívnej monografii *Idey a vývoj slovenského národovtorného myslenia v 19. storočí. Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków - Trnavská univerzita v Trnave, 2011. Je spoluautorom vysokoškolskej učebnice zameranej na oblasť politickej filozofie a politickej teórie Politická filozofia a politická veda: výber aktuálnych problémov. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2007*
Kontakt: pavol.kristof@truni.sk

⁶² PIŠÚT, Milan. Renegát či Európan? (Maďarská monografia o Štefanovi Launerovi). In *Tvorba*, roč. 8, 1949, č. 2, s. 29.

⁶³ ZÁBORSKÝ 1851, Žehry, s. 140.

⁶⁴ ZÁBORSKÝ 1851, Žehry, s. 138.

⁶⁵ ZÁBORSKÝ 1851, Maďarismus.

⁶⁶ Viac pozri MARTINKOVIČ, Marcel. Ideový prínos Novej školy do národovtorného myslenia. In *Filozofia*, roč. 59, 2004, č. 10, s. 770-771.